

PROBLEMLİ DƏRS - KİMYƏVİ RABİTƏNİN NÖVLƏRİ MÖVZUSUNUN DƏRK EDİLMƏSİNİN EFFEKTİV FORMASI KİMİ

A.A. Cavadova, G.G. Şəfaqətova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə: Problemlı dərş mövzunun effektiv dərketmə formalarından biridir. Kimyəvi rabitənin növləri mövzusunun problem suallar əsasında tədrisi dərketmə fəallığına müsbət təsir edir.

Açar sözlər: problemlı dərş, kimyəvi rabitə, problem sual.

Dərş təhsil prosesinin bütöv bir məntiqi elementi olub, tədrisin məqsədi, məzmunu və metodlarının həyata keçirilməsini təmin edir; müəlliminin şəxsiyyəti və bacarığını üzə çıxarır; şagirdlərin fərdi və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onların tədrisi, təhsili və inkişafını həyata keçirir. Dərşin bütün növlərini “problemlilik” prinsipini əsas götürərək 2 yerə ayırmaq olar:

1) problemlı-dərş 2) qeyri-problemlı dərş.

Problemlı dərş nədir? Belə dərşlərdə müəllim məqsədyönlü şəkildə yeni bilik və bacarıq növlərinin əldə olunması və möhkəmləndirilməsi naminə onları tədqiqat fəaliyyətinə yönəldəcək situasiya yaradır (problem suallar ortaya qoyur). Problem dərşin əsas cəhəti kimi, keçirilmiş materialın təkrarı ilə yeni öyrənilən materialın qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək, onlar arasında inteqrasiya yaratmaq və bilikləri daha da dərinləşdirməkdir. Əslində problemlı dərş və qeyri-problemlı dərşlər bir-birindən çox da fərqlənmir. Mövcud fərqlərdə istifadə olunan metodlar və dərşin strukturundadır. Problem-dərşin struktur elementləri aşağıdakılardır:

- 1) Mövcud biliklərin aktuallaşdırılması
- 2) Yeni bilik və fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsi
- 3) Bilik və bacarıqların formalaşdırılması

Göstərilənlər dərşin xarici strukturudur. Daxili struktura isə aşağıdakılar aiddir:

- 1) Problem-situasiyanın yaranması
- 2) Təkliflərin irəli sürülməsi və nəzəriyyənin əsaslandırılması
- 3) Nəzəriyyənin sübutu
- 4) Problemin həllinin düzgünlüyünün yoxlanılması

Problem - dərşin xarici struktur- təlim prosesinin məntiqini, daxili strukturunu isə yaradıcı düşünmə fəaliyyətinin məntiqini özündə təmsil edərək, şagirdin elmi-idrak fəaliyyətinin müstəqil idarə olunması imkanları yaradır.

Problemlı dərşdən “Kimyəvi rabitənin növləri” mövzusunun tədrisində istifadə etmək dərşin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsini təmin edə bilər.

Kimyəvi rabitə anlayışı. Kimyəvi rabitə bölməsinin tədrisinə başlayanda belə bir sual ilə şagirdlərə müraciət edib, problem-situasiya yaratmaq olar:

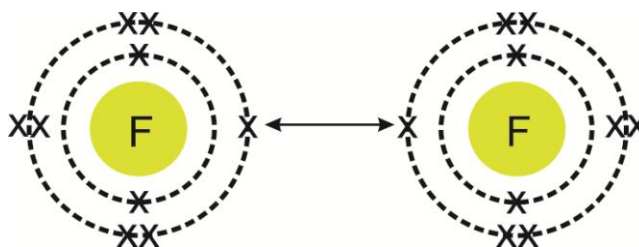
Atomlar nəyə görə bir-birilə birləşirlər? Yada salmaq yerinə düşər ki, oksigen, azot, hidrogen, fosfor atomları birləşərək çoxatomlu molekullar (O_2 , O_3 , N_2 , H_2 , P_4) əmələ gətirdiyi halda inert qazlar biratomlu maddələrdir (He, Ne, Ar, Kr, Xe, Rn). Flüor və neon atomunun elektron konfigurasiyasına baxaq:

Sual etmək olar: Hansı energetik cəhətdən daha stabildir? Energetik səviyyələri elektronlarla tam dolmuş Ne yoxsa energetik səviyyəsi natamam dolmuş F? Təbii ki, flüor atomu qeyri-stabildir. Çünki enerjisi daha yüksəkdir. Atom və molekullar o vaxt stabil hala keçirlər ki, onların enerjiləri minimum səviyyədə olur. Yəni energetik səviyyələri elektronlarla tamamlanaraq, təsirsiz qazların energetik səviyyələrinə oxşar olur. (ns^2 və ya $ns^2 np^6$) Deməli, kimyəvi rabitələr ona görə yaranır ki, atom və molekullar çox enerjili haldan minimum enerjili hala keçməyə cəhd göstərilir. Artıq şagirdlər kimyəvi rabitənin əməlgəlmə səbəbi haqqında öyrənmiş olurlar. Növbəti tədris olunacaq anlayışları qavramaq üçün də onlarda mövzuya baxış bucağı formalaşmış olur.

Kimyəvi rabitə nəzəriyyəsinə aid biliklər dərinləşdirilməklə, şagirdlər çoxsaylı birləşmələr okeanında istiqaməti itirməyəcəklər. Dərstdə belə bir sual ilə problem situasiya yaratmaq olar. **Yuxarıda qeyd etdik ki, 2 flüor atomu bir – birilə birləşərək F_2 molekulu əmələ gətirir. Nəyə görə onların eyni mənfə yükə malik elektron orbitalları bir-birini itələmələrinə rəğmən yenə də bu 2 atom birləşib molekulu əmələ gətirə bilər ? (şəkl.1)**

Şəkili diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, 2 Flüor atomunun elektronları arasında itələmə, lakin bir atomun nüvəsi ilə digərinin elektronları arasında cazibə qüvvələri var. Hansı qüvvə daha güclüdür? Əlbəttə ki, cavab aydındır. **Növbəti bir problem sual meydana çıxır. Nəyə görə cazibə qüvvəsi dəfətmə qüvvəsini üstələdi?**

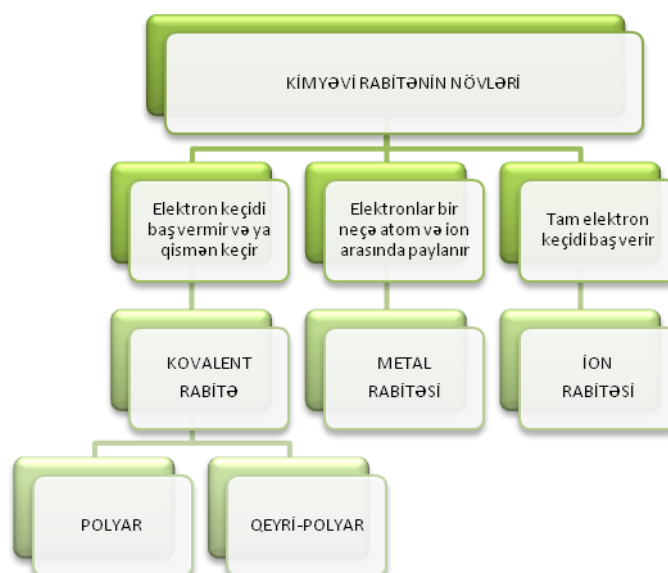
Şəkil 1. Molekulda flüor atomlarının qarşılıqlı təsiri

Səbəb elektronların nüvə ətrafında stabil vəziyyətdə qalmaması ilə izah oluna bilər. İzahı belə davam etmək olar: Tutaq ki, zamanın müəyyən bir hissəsində 2 flüor atomunun elektronları bir-birinə yaxın yerləşir, deməli itələmə

qüvvəsi həmin an üçün böyükdür, lakin zaman dəyişən kimi elektronlar da olduqları vəziyyəti tərk edirlər və nüvəyə daha yaxın məsafədə durmağa çalışırlar, beləliklə itələmə qüvvələri zəifləmiş olur. Atom nüvəsi isə standart vəziyyətdədir və buna görə də cazibə qüvvəsi itələmə qüvvələrini üstələmiş olur və molekul əmələ gəlir. Artıq şagirdlər 2 və daha artıq atomun rabitələr vasitəsilə birləşərək birləşmə əmələ gətirdiyini, rabitə əmələgəlməsini zəruri edən səbəbləri və əmələgəlmənin az da olsa mahiyyəti haqqında təsəvvürlərə sahibdirlər. Kimyəri rabitə anlayışının tərfi aşağıdakı kimidir:

Molekulda atomları bir-birinə bağlayan qüvvələr cəmi kimyəvi rabitə adlanır.

Kimyəvi rabitənin növləri. Kimyəvi rabitələr bir atomla digər atom arasında baş verən elektron keçidlərinə görə aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

Şəkil 2. Kimyəvi rabitənin təsnifatı sxemi

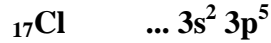
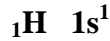
Kovalent rabitə

Biləkləri elektromənfilik alayışı haqqında şagirdlərə sual etməklə aktuallaşdırmaq olar. Çünki kimyəvi rabitənin növlərinin izahını vermək üçün elektromənfilik anlayışına tez-tez müraciət olunacaq. **Elektromənfilik – atomun birləşmələrdə başqa element atomlarından özünə elektron cəzətmə xassəsidir.** Bu tərif ilə şagirdlər VIII sinifdə “Kimyəvi elementlərin bəzi xassələri və bu xassələrin dövriliyi” mövusunu keçəndə tanış olublar. Onlar artıq bilirlər ki, metalların nisbi elektromənfililiyi 2dən aşağı, qeyri metalların isə 2dən yuxarıdır. Sual etmək olar:

F₂, HCl və NaF birləşmələrində rabitələr yaranarkən elektron keçidləri baş verirmi? Bunu elektromənfilik anlayışı ilə necə əlaqələndirərsiz?

Kimyəvi rabitənin əmələ gəlmə səbəbləri ilə tanış olduqlarından şagirdlərin bəziləri sərbəst və düzgün fikir yürüdə biləcəklər. Belə ki, flüor atomunun normal vəziyyətdə 1 tək elektronu olduğu bəllidir. Onun elektron formulu $1s^2 2s^2 2p^5$ şəklindədir. Xarici energetik səviyyəsinin tamamlanması və davamlı hala keçməsi üçün 1 elektron tələb olunur ki, bunu da başqa bir Flüor atomu təmin edə bilər. Lakin 2 flüor atomu da eyni elektromənfiliyə malik olduğundan təbiidir ki, elektronlar bir atomdan digər atoma tam keçid edə bilməz və mərkəzdə **elektron cütü** şəklində qərarlaşar. Deməli yuxarıdakı təsnifatda göstərilən elektron keçidi baş vermir ifadəsinə F₂ molekulunu nümunə göstərmək olar. Belə rabitə kovalent rabitənin bir növü olub **qeyri-polyar kovalent rabitə** adlanır.

HCl molekulunun atomlarına diqqət etsək görərik ki, həm hidrogen atomunun həm də Cl atomunun davamlı enerjili hala keçməsi üçün 1 elektron lazımdır.

Xlor atomunun elektromənfililiyi hidrogenə nisbətən yüksək olduğundan elektron cütü qismən xlorə tərəf meyilli olacaqdır ki, bunun da nəticəsi olaraq dipol əmələ gələcəkdir. Nəticədə xlor nisbətən mənfi, hidrogen isə müsbət yüklənmiş olacaq. Bu hal üçün deyə bilərik ki, HCl birləşməsində elektronların bir atomdan digər atoma qismən keçidi baş vermişdir. Kovalent rabitənin bu növü **polyar kovalent rabitə** adlanır. Deyilənləri ümumiləşdirərək, kovalent rabitə haqqında aşağıdakı ümumi nəticələr əldə olunur:

Şəkil 3. Kovalent rabitənin növləri və xüsusiyyətləri

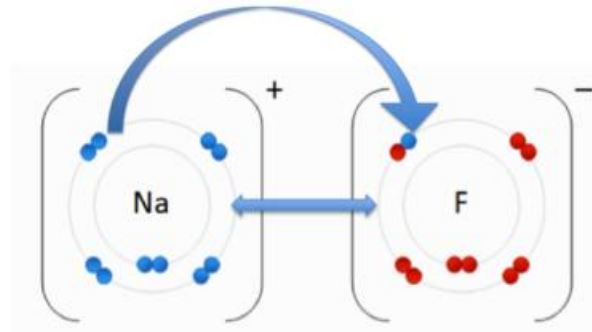
İon rabitəsi.

NaF birləşməsində kimyəvi rabitənin əmələ gəlmə mexanizmini nəzərdən

keçirək. Yenə də ilk öncə atomların elektron formulları və elektromənfilik haqqında bilikləri aktuallaşdırmaqla izaha başlamaq olar.

Deməli, Na atomu davamlı hala keçmək üçün 1 elektronunu itirməli, Flüor isə xaricdən 1 elektron qəbul etməlidir. Belə olduğu halda onların xarici energetik səviyyələri uyğun təsirsiz qazların (Na -- Ne, F - -Ne) energetik səviyyələrinə oxşar olacaq. Deməli, kovalent rabitədən fərqli olaraq bu rabitə tipində elektronların bir atomdan başqa atoma **tam keçidi** baş verir. Belə rabitə ion rabitəsi adlanır. (şəkil 4)

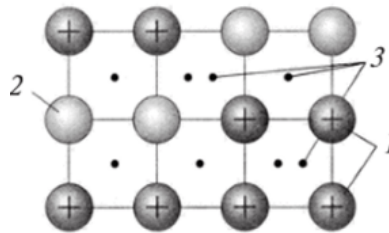

Şəkil 4. NaF nümunəsində ion rabitənin yaranma mexanizmi

İonlar arasında elektrostatik cazibə qüvvəsinin təsiri nəticəsində əmələ gələn rabitə ion rabitəsi adlanır. İon rabitəsi elektromənfilikləri bir-birindən kəskin fərqlənən metal və qeyri-metal atomları arasında yaranır.

Metal rabitəsi.

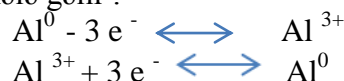
Şagirdlər artıq kovalent və ion rabitəsi haqqında biliklərə sahib olduğundan metal rabitəsinin izahını onlarla müqayisəli şəkildə tədris etmək səmərəli olar. Metal rabitəsinə sərbəst metallar və ərintilərdə rast gəlinir. Onun mahiyyətini anamaq üçün hər hansı bir metal kristalını nəzərdən keçirək (şəkil 5):

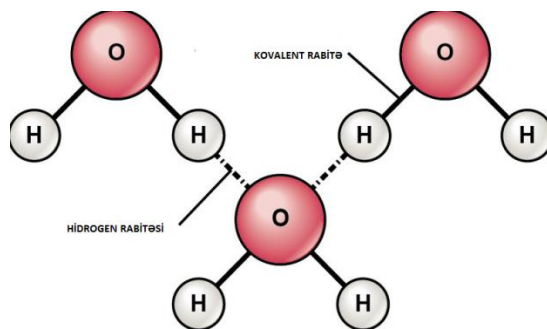
Şəkil 5. Metal rabitəsi: 1- Müsbət yüklü metal ionları; 2- Metal atomları; 3- Sərbəst elektronlar (elektron qazı)

Al nümunəsi üzərindən izah etsək : Məlumdur ki, alüminiumun xarici energetik səviyyəsində 3 elektron var ki, bu 3 elektron asanlıqla qopur və Al³⁺ ionu əmələ

gəlir. Daha sonra qopan elektronlar müsbət yüklü Al ionları tərəfindən cəzb olunur və müvəqqəti Al^0 atomu əmələ gəlir .

Bu proses sonsuz sayda təkrar olunur. Metal kristalında hansı elektronun hansı iona aid olduğunu ayırd etmək mümkün deyil. Lakin bu elektronlar metal rabitəsinin əmələ gəlməsini təmin edir. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, metal kristalını metal atomları, + yüklü metal ionları təşkil edir. Onlar arasında əlaqəni isə daimi hərəkətdə olan sərbəst elektronlar yaradır. Kovalent rabitənin xüsusi növü kimi **HİDROGEN RABİTƏSİNİ** qeyd etmək olar. Kovalent rabitədən 15- 20 dəfə zəif rabitədir. H ilə yüksək elektromənfiyyətə malik atomlar N, O , F arasında yaranan rabitədir. 3 nöqtə ilə işarə olunur. Həm atomları(molekul daxili), həm də molekulları(molekullararası) əlaqələndirir (şəkil 6).

Şəkil 6. Su molekulları arasında hidrogen rabitəsinin yaranması

Belə bir mülahizə irəli sürüb şagirdlərdə əqli fəallıq oyatmaq olar. **Sizin bildiyiniz H_2O , HF kimi ifadə olunan formullarda səhvlik və qeyri-dəqiqlik var. Səbəbini necə izah edərsiz?** Hidrogen rabitəsinə malik birləşələr maye aqreğat halında olur, qaz halına keçdikdə isə hidrogen rabitəsinin qırılmasını qeyd etmək lazımdır. H rabitəsi 5-7 kkal enerjiyə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. F.İbrahimov , R.Hüseynzadə .
Pedaqogika . Bakı 2012

2. <https://studme.org/188503/pedagogika/pr oblemnyy urok#867>

А.А. Джавадова, Г.Г. Шафагатова

Проблемный урок – как эффективная форма восприятия темы «виды химической связи»

РЕЗЮМЕ

Проблемный урок одна из эффективных форм восприятия темы. Обучение теме типов химической связи на основе проблемных вопросов положительно влияет на познавательную активность.

Ключевые слова: проблемный урок, химическая связь.

A.A. Javadova, G.G. Shafagatova

Problem lesson – as an effective form perception of topic “chemical bond types”

SUMMARY

A problem lesson is one of the most effective forms of perceiving a topic. Teaching the topic of types of chemical bond based on problem questions has a positive effect on cognitive activity.

Key words: problem lesson, chemical bond.